

UDK 81'376.62'374

DOI: 10.33669/KJ2019-30-13

rad primljen: 2. 9. 2019.

rad prihvaćen: 9. 12. 2019.

IZVORNI NAUČNI RAD

DANKO ŠIPKA

Redovni profesor
Državni univerzitet Arizone
ASU, MC 2020, Tempe, AZ 85281
Danko.Sipka@asu.edu

IZ DRUŠTVA U LEKSIKOGRFIJU I NATRAG: RJEČNICI KAO IDEOLOŠKI MANEVRI¹

Sažetak: Autor predlaže epistemološki konstrukt za proučavanje rječnika u njihovom sociokulturnom okruženju. Konstrukt je ukotvjen u komunikativnom modelu leksikografije, a njegova primjena prvo se pokazuje na analizi društvenih činilaca, leksikografskih elemenata i strategija u razmjeni informacija između društva i leksikografije, a onda i na analizi pojedinačnog slučaja Karadžićevog *Srpskog rječnika*.

Ključne riječi: leksikografija, ideologija, južnoslovenski rječnici, sociolingvistika, rječnik i društvo

¹ Dio građe za ovaj rad prikupljen je tokom istraživačkog boravka u Beču u januaru 2019, koji je finansirala Škola međunarodnih jezika i pismenosti Državnog univerziteta Arizone.

Uvod

U ovom radu predlaže se epistemološki model za proučavanje rječnika u njihovom sociokulturnom okruženju. Model je oprimjeren parametrima koji su određivali funkcionisanje različitih južnoslovenskih rječnika, a onda i primijenjen na konkretan slučaj devetnaestovjekovnog rječnika od prelomnog značaja (Karadžić 1818). U prvom dijelu rada predstavljaju se osnovne postavke samog modela. U drugom se pokazuju relevantni činioci na primjeru južnoslovenskih rječnika. Treći dio posvećen je analizi pojedinačnog slučaja Karadžićevog *Srpskog rječnika* (Karadžić 1818). Završni dio iznosi zaključke koji proizlaze iz navedene analize.

Rad je posvećen sljedećim problemima. Prvo, postavlja se pitanje odnosa univerzalnog i kulturno uslovljenog u leksikografskoj praksi. Jasno je da materija rječnika varira od jezika do jezika i od kulture do kulture, međutim, zanimljivo je kako stoji stvar s leksikografskom obradom. Ona, s jedne strane, treba da zadovolji određene univerzalne principe, s druge strane opet, i leksikografi i njihovi projekti uronjeni su u tkivo određenog jezika ili jezika i kulture, odnosno kultura koje ti jezici opslužuju. Drugo, postavlja se pitanje činilaca koji određuju leksikografsku praksu i u smislu uticaja društva na leksikografe i u smislu traga koji oni ostavljaju u društvu. Treće, postavlja se pitanje optimalnog epistemološkog konstrukta pomoću koga se mogu izučavati pomenuta dva kruga pitanja.

Jasno je da se u jednom radu na ograničenom prostoru neće moći dati odgovori na ova tri kruga pitanja. Rad je stoga pokušaj da se predloži epistemološki konstrukt čijom primjenom će se dobiti neke indikacije o odnosu univerzalnosti i kulturne uslovljenosti, kao i činiocima o odnosu leksikografije i njene društvene potke. Ove indikacije onda treba shvatiti kao prvi korak u odgovaranju na postavljena pitanja.

Pojmovna mapa

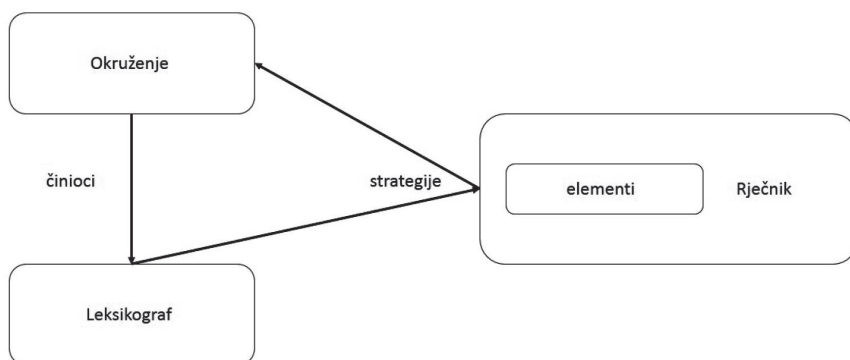
Teorijski okvir koji je u osnovi analize u ovom radu razložen je u Šipka (2019). Polazeći od komunikativnog modela leksikografije (kakvu zastupaju, između ostalih, Yong i Peng 2007), koji rječnike vidi kao komunikaciju sastavljača sa korisnicima i društvom u cjelini, predloženi teorijski okvir izdvaja makromanevre, široke narative i druga djelovanja zasnovana na uspostavljanju ili održavanju određenih ideoloških usmjerenja. Moja je tvrdnja da dva najprirodnija takva ideološka usmjerenja u opisnim rječnicima jesu uspostavljanje normativnog autoriteta (u tom smislu važno je razumjeti raznovrsnost shvatanja ovog klasičnog veberovskog pojma, čiji dobar pregled daje Huemer 2013) i stvaranje nacionalnog jedinstva (pojam nacije shvatamo, idući za Brubaker 2004, koji sam polazi od klasične gelnerovske definicije, kao proces, a ne kao stanje – tako su onda i rječnici dio tog procesa). Naravno, makromanevri mogu u konkretnom slučaju obuhvatiti i druge ideološke elemente, npr. promociju određenog društvenog sloja, određenog geostrateškog usmjerenja, određenog kulturnoumjetničkog pokreta itd.

Po modelu predloženom u Šipka (2019), ovi široki narativi i djelovanja (a samo objavljivanje rječnika, onakvog kakav je, jeste njihov dio) pretaču se u konkretnom rječničkom tekstu u mikromanevre – konkretna leksikografska rješenja – zapise u tekstu predgovora, izbor jednih i odbacivanje drugih riječi, primjenu određenih upotrebničkih naznaka, izbor definicijskih elemenata itd. Kako makromanevri, tako ni mikromanevri ne mogu biti u potpunosti shvaćeni ukoliko nemamo u vidu konkretan kontekst u kome se pojavljuju, pa ću sada dati osnovne njegove naznake u srednjoj i jugoistočnoj Evropi prve polovine devetnaestog vijeka.

Polazeći od pomenutog komunikativnog modela leksikografije (Yong i Peng 2007), možemo reći da su rječnici uklopljeni u društveno tkivo, da predstavljaju komunikaciju, često međukulturnu, između sastavljača i korisnika, gdje i jedni i drugi u tu komunikaciju ulaze sa nekim predstavama i stavovima o jeziku i njegovim raznim oblicima variranja. Situacija je, međutim, i mnogo

kompleksnija – rječnici mogu biti i ferment društvenih promjena a, i znatno češće od toga, oni veoma često odražavaju ili sadrže rezultate društvenih promjena.

Odnos društva i leksikografije ovdje se sagleda u međudejstvu tri osnovne komponente. To su: a. činioci iz društvenog okruženja koji utiču na leksikografski rad, b. strategije, kojima leksikografi oblikuju svoje proizvode istovremeno utičući njima na društveno okruženje, te c. sami elementi rječnika, koji su i predmet leksikografske obrade i ferment procesa u društvenom okruženju. Odnos između ova tri sastojka može se prikazati kao na Crtežu 1:

Crtež 1: Sociolingvistički aspekti leksikografije

Isprepletenost ideoloških i drugih činilaca: južnoslovenski kontekst

U ovom dijelu će se na primjeru južnoslovenskih rječnika (poglavito onih popisanih u Šipka 2000 uz dodatak još pojedinih iz drugih južnoslovenskih jezika) pokazati koji se činioци, elementi i strategije mogu identifikovati u ovim leksikografskim tradicijama. Ovdje izdvojeni činioци biće oprimjereni svaki za sebe, ali na samom početku treba reći da će u mnogim rječnicima istovremeno djelovati više činilaca. Dakle, rječnici obično nisu proizvod jednog od utvrđenih činilaca, nego se prije radi o tome da je često jedan činilac izrazitiji od drugih.

Analiza ove rječničke građe upućuje na djelovanje sljedećih činilaca koje ovdje izdvajam: a) ideologija i religija, b) ekonomski razlozi, c) politika i geopolitika, d) dinamika grupa (unutargrupno prema vanjskogrupnom), e) modernizacija te f) kulturni uticaji.

Činilac ideologije i religije vidi se u prvom hrvatskom rječniku, Verantius (1595), koji je direktni proizvod renesansne ideologije. Cjelokupan renesansni svjetonazor omogućio je status (kako ih autor u naslovu zove) “pet najplemenitijih jezika” za italijanski, njemački, mađarski i čakavski (uz latinski, koji je taj status stekao davno prije renesanse). Slično tome, islamizacija Balkana omogućila je rječnik u formatu islamske filološke tradicije: Uskufi (1631), koji je složen u stihovima, što je bio uobičajen format u onovremenim islamskim kulturama. Dodatni primjeri oblikovanja leksikografskog pejzaža idelogijom su protivreformacijski hrvatsko-latinski rječnici (Habdelić 1670. i Belostenec 1740), dobrim dijelom proizvod ideološkog sraza među isusovcima i pavlinima. To kako ideologija utiče na rječničku mikrostrukturu pokazuje Moskovljević (1966). Neutralna umjesto, u to vrijeme očekivane, negativno konotirane, obrade odrednice *četnik* dovela je do zabrane rječnika.

Ekonomski razlozi variraju u smislu nivoa na kojem mogu da izvrše uticaj. S jedne strane stoje slučajevi kakav je Karadžić (1818), koji je direktna posljedica promjene privrednog ustroja, pojavljivanja nove buržoaske klase i njene borbe sa tradicionalnim feudalnim ustrojstvom (više o tome može se naći, između ostalih, i kod Popovića, 1981). S druge strane, tu su rječnici gdje djeluju jednostavniji ekonomski činioci, tipa Grujić (1959) sa nebrojenim novim izdanjima u narednim godinama, niskokvalitetni leksikografski projekti sa jedinim ciljem ostvarivanja profita. (Kako se vidi iz Šipka 2000, isti autor pojavljuje se samostalno ili u suautorstvu u srpskohrvatskošpanskim, italijanskim, njemačkim, francuskim, kineskim, ruskim, slovenačkim i makedonskim rječnicima).

Politika i geopolitika utiče na rječnike na različite načine. Pitanje (de)centralizacije izrazito je odredilo rječnik dviju Matica (Jonke i Stevanović 1967–1976) – kako je dobro poznato, suprotstavljeni

pregledi na saradnju na ovom rječniku i njen prekid predstavljeni su u Brozović 1969. (decentralistički) i Pešikan 1971. (centralistički). Slične geopolitičke igre prisutne su u Dimitrovski i dr. (1961–1966), makedonskom rječniku sa srpskohrvatskim tumačenjima. Ta tumačenja direktna su posljedica bivstvovanja Makedonije u Jugoslaviji i želje da se distancira od Bugara. U pomenutoj studiji pojedinačnog slučaja (Karadžić 1818), o kojoj će biti riječi u narednom dijelu ovog rada, vidjeće se prisutnost geopolitičkih igara Austrije i Rusije. I ovdje je moguće djelovanje politike ograničenog domena, npr. u Savić (2009), gdje se traži rodno osjetljiv jezik u rječnicima (gdje djeluje princip političke korektnosti).

Etnički identitet je zasigurno najizrazitiji generator *dinamike grupa*. Pominjani primjer Jonke i Stevanović (1967–1976) pokazuje djelovanje na osnovu etničke kohezije. Slično je i s brojnim razlikovnim rječnicima, počevši od Brodnjak (1991), čije je cilj isticanje sopstvenog etničkog identiteta na osnovu razlika koje često ne postoje u stvarnoj upotrebi. Naravno, grupe nisu zasnovane samo na etničkom identitetu, kako se moglo vidjeti u pominjanoj konkurenciji isusovačkog i pavlinskog rječnika.

Modernizacija se vidi u Ristić i Kangrga (1936), koji u duhu konstruktivizma tog doba koriste sličice umjesto upotrebnih etiketa (npr. sličica zupčanika za tehničku terminologiju). Modernizacija se ogleda i u odvajanju leksikografije od književnosti, tako onda nestaje rimovana forma rječnika (kakav je Hevaji-Uskufi 1631) a i književni elementi u tekstu rječnika, npr. priče, poslovice itd. (u Karadžić 1818).

Kulturni uticaji izraziti su u dvojezičnim rječnicima. Postoje oni koji su čisto mehanički, pa tako u hrvatskoj leksikografiji 15–19. vijeka rječnici sa sjevera (bliže Mađarskoj) slijede mađarsku grafiju za predstavljanje specifičnih zvukova, a oni na jugu (bliže Veneciji) slijede italijansku grafiju, npr. *lj* je *ly* na sjeveru (npr. u Habelić 1670), a *gli* na jugu (npr. u Della Bella 1785). S druge strane, broj dvojezičnih rječnika direktno je proporcionalan uticaju jezika i njegove kulture u danom periodu. Tako Šipka (2000) bilježi dvojezične srpskohrvatske

rječnike i nalazi: engleske (330 rječnika), njemačke (270), ruske (120) i francuske (102), dakle jezike koji su u regionu imali kulturne uticaje, stalno ili u pojedinim periodima. Vidi se i nagli porast engleskih rječnika u odnosu na njemačke i francuske, iz čega se vide promjene u kulturnim uticajima.

Jasno je da se više faktora može kombinovati u jednom rječniku, kako smo vidjeli u Jonke i Stevanović (1967–1976), gdje imamo i političke faktore i dinamiku društvenih grupa.

Društvenim uticajima mogu biti izloženi praktički svi elementi rječnika: izbor jezika, imenovanje rječnika, izbor grafijskog sistema, predgovor i pogovor, makrostruktura (izbor leksike, alfabetizacija) te mikrostruktura (odrednička riječ, gramatička obrada, definicije, upotrebne etikete, unakrsno upućivanje).

Izbor jezika vidi se u slučaju Verantius (1595) sa “najplemenitijim evropskim jezicima” i u, takođe pomenutoj, eksploziji dvojezičnih rječnika sa engleskim jezikom u drugoj polovini dvadesetog vijeka.

Imenovanje vidimo u slučaju rječnika iz perioda 1945–1990. zabilježenim u Šipka (2000) gdje se kod Hrvata jezik obično imenuje kao hrvatski ili srpski (sasvim u skladu sa separatističkim političkim stavom), a kod Srba srpskohrvatski (ponovo, u skladu s unitarističkim političkim stavom). Različiti istorijski nazivi jezika u rječnicima (ilirski, slovinski, dalmatinski itd.) takođe su proizvod društvenog uticaja – različitih etnogenetskih i drugih sličnih shvatanja.

Pogovori i predgovori takođe su mjesto izražavanja različitih društvenih stavova, kako je u iznošenju mišljenja o varijanti ilirskog jezika u Bosni u Micaglia (1649–51): “Cosi anco sono molti, e varii li mondi di parlare in lingua illirica ma ogn’un dicce che la lingua Bosnese sia la più bella”. Slični elementi društvenih stavova vide se i u predgovoru Vukovog rječnika (Karadžić 1818), o čemu će biti više riječi u dijelu posvećenom analizi ovog pojedinačnog slučaja.

Primjer djelovanja društvenih činilaca u makrostrukturi vidi se u izboru leksike u slučaju Moskovljević (1966), koji je tada bio problematičan jer je uključivao samo srpske, umjesto leksema sa

cjelokupnog srpskohrvatskog područja, kako se tada očekivalo. Primjer djelovanja na redosljed odrednica jeste pominjani Hevaji-Uskufi (1631) gdje je rimovana organizacija odrednica direktan proizvod islamske kulture i njene leksikografske tradicije.

Konačno, svaki elemenat mikrostrukture može biti pod uticajem društvenih činilaca. Šta je odrednica, varira veoma široko, od slučajeva kakav je Voltiggi (1803), koji je ekstremno inkluzivan, pa uključuje oblike iz raznih slovenskih jezika, do primjera kao Brodnjak (1991), koji je izrazito isključiv. Oblik odredničke riječi i njena gramatička obrada takođe su rezultat kulturnih uticaja. Recimo, rani hrvatski rječnici daju glagole u prvom licu prezenta, kako je u latinskom. U mjeri slabljenja uticaja latinskog jezika, rječnici se kasnije prebacuju na navođenje u infinitivu, što je i danas standard. Tako Habelić (1670) ima glagole u prvom licu prezenta u skladu s latinskom tradicijom, a već Della Bella (1785) u infinitivu. Primjer toga kako činioci utiču na definicije daje Moskovljević (1966), gdje je bila problematična neutralna definicija odrednice *četnik*. I upotrebne etikete mogu biti zahvaćene društvenim činiocima. Recimo, mnoge odrednice tipa *babo* ‘father’, *lahko* ‘easily’, koje su bile smatrane nestandardnim, u rječnicima iz Bosne nakon devedesetih godina dvadesetog vijeka uzdignute su na nivo standarda, pa prema tome i nemaju nikakve etikete. Primjere za ovo daju Isaković (1995) i drugi rječnici koji slijede tu tradiciju (Jahić 1999, Halilović i dr. 2010, pregled rječnika ove tradicije može se naći u Mešanović-Meša 2012). Konačno, i unakrsno upućivanje može biti obuhvaćeno društvenim uticajima. Jedan od glavnih problema u Jonke i Stevanović (1967–1976) bilo je unakrsno upućivanje kod etničkih varijanata. Jedan od glavnih prigovora hrvatske strane bio je to da su u većini slučajeva srpske odrednice obrađene, a na hrvatske se unakrsno upućivalo.

Kad su u pitanju leksikografske strategije, ovdje su izdvojene sljedeće mogućnosti: a. utjelovljivanje, b. podređivanje, c. izbjegavanje, d. maskiranje.

Strategija *utjelovljivanja* najproaktivnija je od izdvojene četiri. Leksikograf koristi rječnik kao sredstvo utjelovljivanja određene ideje,

političkog programa itd. Kako ideja dolazi iz društva, tu se javlja uticaj društva na rječnik, ali je istovremeno rječnik sredstvo političkog aktivizma, pa i rječnik djeluje u društvu. Dobar primjer ovoga je pominjani makedonski rječnik (Dimitrovski i dr. 1961–1966), koji je bio jedan od sredstava uspostavljanja standardnog makedonskog jezika (unutar Jugoslavije) i, šire, uspostavljanja makedonske nacije.

Podređivanje, druga izdvojena strategija, može se vidjeti u slučaju Bratoljuba Klajića. U vrijeme NDH on je suautor pravopisa koji podrazumijeva da je hrvatski zaseban jezik od srpskog (Cipra, Klaić i dr. 1944). Samo sedam godina kasnije, u socijalističkoj Jugoslaviji, autor se prilagođava, dakle podređuje, novom ustroju i izdaje rječnik koji podrazumijeva da se radi o istom jeziku (Klajić 1951).

Izbjegavanje, treća strategija, vidi se kod Benson (1998). Rječnik je naslovljen ovako: *Standard English-SerboCroatian, SerboCroatian-English Dictionary. A Dictionary of Bosnian, Croatian, and Serbian Standards*, što je direktna posljedica želje da se izbjegniju neproduktivne političke rasprave oko ovog jezika (više o tim raspravama u Kordić 2010).

Konačno, zabilježeno je i *maskiranje*, strategija da se stvarne namjere prikrivaju nečim drugim. Tako je na srpskoj strani u Jonke i Stevanović (1967–1976) forsiranje srpskih oblika i unakrsno upućivanje na hrvatske bilo obrazlagano potrebom da se rječnik učini funkcionalnijim, a zapravo je moglo da se radi o posljedici unitarističkog političkog stava.

Istraživanje pojedinačnog slučaja

Kako je rečeno, istraživanje pojedinačnog slučaja izvršeno je na Karadžićevom *Srpskom rečniku* (Karadžić 1818). Počecu od kulturnoistorijske potke. O jezičkoistorijskoj sceni na kojoj će se pojaviti Vuk Karadžić pisano je mnogo, a dobar sažet pregled može se naći kod Pavla Ivića u poglavlju *Osamnaesti vek (1699–1804) – jezički pluralizam na vrhuncu* (Ivić 1998: 105–158). Već u Ivićevom pregledu može se vidjeti da su, uz sve ostalo, u tadašnji pluralizam

bile uključene i geostrateške igre, prvenstveno one između Austrije i Rusije. Jasno vidimo jačanje tokom vremena austrijskog i slabljenje ruskog uticaja, sve to uprkos većinske volje u intelektualnim elitama. Uz sve druge, dobro poznate i obrađene činioce kulturno-istorijske pozadine (potreba sistematizacije, modernizacije, demokratizacije itd. jezičkog izraza), pozadina pojavljivanja Vukovih makromanevara jesu geostrateške igre između Austrije i Rusije. Na čisto kulturnom planu, ove geostrateške igre preslikavaju se u sučeljavanju panslavizma (više informacija može se naći u Kohn, 1960) i austroslavizma (detaljnije informacije daje Moritsch, 1996).

Austroslavistički makromanevri

Mnogo je napisano o ulozi Jerneja Kopitara u Vukovom radu. Presudnu Kopitarevu ulogu bilježi još Pogačnik (1978: 105): “Gerade Kopitar dirigierte Vuk zur konkreten Reform der serbischen Sprache und Orthographie, aller Wahrscheinlichkeit nach beeinflusste er auch seine Auswahl.” Kopitareva uloga i austroslavističke tendencije pomenute su i u klasičnom Popovićevom djelu o Vuku. Popović (1964: 70) piše: “Kopitar je voleo i ovu postojeću – Meternihovu Austriju. Ne samo kao činovnik no i iz ličnog patriotizma i građanskog uverenja, on se borio za njen kulturni procvat i hteo je da proširi njen duhovni i politički uticaj na južnoslovensko stanovništvo na Balkanu.” U moru priloga o Vuku i Kopitaru (između ostalih, Butler 1969; Dobrašinović 1980; Ivić 1981; Vodopivec 1988; Krojepej 2013. itd.), ovdje je za nas od najneposrednijeg interesa Bonacin rad o Vuku i austroslavizmu, gdje autor, koristeći različite onovremene dokumente, pokazuje austroslavističku pozadinu Vukovog rada i zaključuje (ponešto obazrivo) o saputništvu ove ideologije i Vukovog rada: “Auf jeden Fall – und unabhängig von Vuks Wollen und Absichten – der Austroslavismus erwies sich als ein wichtiger Gefährte, der Vuk auf dem Weg zur Begründung der serbischen Literatursprache und damit zur Erringung der kulturellen Emanzipation seines Volkes begleitete.” (Bonazza 1988: 369). Isto se, mada ne tako direktno, može naći i kod Ivića: “Vukovi potezi koji su srpsku kulturu udaljavali od ruskog uticaja i doprinosili smanjenju uloge

pravoslavne crkve, bili su u skladu s Kopitarovim političkim gledištima.” (Ivić 1998: 181) i na mnogim drugim mjestima (pa i takvima tipa Grčević 2009, gdje se ova činjenica upreže u autorove nacionalističke intepretacije). Idući tragom pomenutog Kopitarevog austroslavističkog uticaja, ovdje ću se pozabaviti konkretnim makromanevrima u kojima je austroslavizam mogao imati ulogu. Kako sam napomenuo, dva osnovna makromanevra koje jednojezički rječnici provode jesu uspostavljanje autoriteta i nacionalnog jedinstva (jasno je, ako ovo povežemo sa prethodnim dijelom, da je strategija utjelovljivanja osnovna linija Karadžićevog djelovanja). Karadžić svoj autoritet nameće imperativom podudarnosti pisanog i govorenog jezika, koji onda obezbjeđuje razumljivost za sav narod, što onda uvodi romantičarski folkoristički makromanevar. Ključni argument koji se provlači kroz cjelokupno njegovo djelo jeste potreba uklanjanja nedosljednosti slavjanoserbske pismenosti (uz posezanje za agresivnim tonom i formulacijama tipa “pravila babe Smiljane” – više o polemici sa Vidakovićem u Nikolić 2009). Nesaglasnost pisanog i govorenog dio je opšte nedosljednosti. Jeste da romantičarska ideologija na kulturnu scenu na velika vrata uvodi “narod” (što se onda kod nas, iz čisto ideoloških razloga, za “narodne vlasti” krajnje nekritički veličalo), ali to ne znači da ne može da postoji nesaglasnost između govorenog i pisanog. Recimo u Beču, gdje je Vuk djelovao, pismenost je, kao i na drugim njemačkim govornim područjima, novovisokonjemačka, a razgovorni jezik je jedan od govora bavarskog dijalekta. Između ova dva jezička izraza postoji ogroman stepen nesaglasnosti koji ide do nerazumijevanja. Dosljednost, a samim tim i autoritet onoga ko dosljednost predlaže, mogao se uspostaviti i utvrđivanjem čvrstih pravila za slavjanoserbsku pismenost, a nacionalno jedinstvo u konačnici je moglo biti ostvareno dositejevskim prosvjećivanjem, dovođenjem pismenosti neobrazovanim masama. U tom slučaju ovi makromanevri ne bi doveli do odvajanja od ruske kulture. Vuk je, međutim, pošao onim putem koji je pošao, što je, ako već nije bilo rezultat proračunatog Kopitarevog nastojanja i uticaja, ono svakako kao rezultat imao ono čemu je austroslavizam težio. Tako, kad makromanevre Vukovog rječnika sagledamo unutar predloženog pristupa, možemo sasvim dati za

pravo Bonaci i njegovom pominjanom shvatanju austroslavizma kao važnog saputnika u Vukovom radu. Sljedeće bitno pitanje je to kako su ovi makromanevri, široka ideološka usmjerenja, pretočeni u konkretna zanatska rješenja u rječniku. Time ću se pozabaviti u narednom dijelu ovog rada.

Austroslavistički mikromanevri

Mikromanevri mogu da zahvate praktički sve elemente rječničke strukture, kako sam pokazao u Šipka (2019). Ovdje ću poći po tim elementima tražeći eventualne austroslavističke mikromanevre, konkretna zanatska rješenja u rječniku koja mogu biti povezana sa austroslavizmom. Već sam naziv Rječnika prekida sa dotadašnjom slovenskom tradicijom. Slično je i sa izborom leksike, o čemu Ivić (1998: 185) piše sljedeće:

“Karakteristično je da u Vukovom predgovoru i u gramatici priključenoj uz rečnik ima na stotine reči koje u samom rečniku nisu navedene, takvih kao glagol, narječje, predgovor, rječnik, svojstvo, slavenski, ili biblija, gramatika, diploma, istopija, pa i takvih kao izjavitelni, klasičeski, neopredjelen, objavljenije, koje pokazuju da se Vuk još nije bio oslobodio ruskoslovenskih nanosa. Reči popisane u Rječniku sve pripadaju narodnom govoru; Vuk namerno nije crpao iz knjiga.”

Sasvim jasno se vidi da su lekseme povezane sa prethodnom slavjanoserbskom tradicijom bile planski izostavljane iz Rječnika (mada ih je autor u svom idiolektu imao). Mada je osnovna motivacija, kako imenovanja Rječnika, tako i leksičke selekcije, najvjerovatnije bilo uspostavljanje sopstvenog autoriteta i promocije na kulturnoistorijskoj sceni, unutar romantičarske ideologije shvaćenog, naroda, ovi mikromanevri, time što su činili oštar rez prema dosadašnjoj tradiciji, a time i kidali veze s Rusijom, svakako su bili poželjni iz ugla austroslavizma. Ovaj radikalni raskid sa dotadašnjom tradicijom u leksičkoj selekciji, kako je poznato, unekoliko je ublažen u drugom izdanju Rječnika (Karadžić 1852), međutim, to izdanje dolazi nakon toga što je rez u odnosu na prethodnu tradiciju već izvršen i nakon

što je uspio – znakovita 1847. godina sa ključnim književnim djelima unutar Vukovog programa pada pet godina prije pojavljivanja ovog izdanja. Isto tako, cijela ideološka dinamika tog izdanja uveliko je drugačija zbog uključivanja Đure Daničića.

I sa izborom pisma kojim je Rječnik naštampan je tako da je u temelju mikromanevra nešto drugo, ali su rezultati na liniji austroslavizma. Osnovni argument ovdje je dosljednost, ali je rezultat ponovo odvajanje od slavjanoserbske tradicije. Sam mikromanevar detaljno je obrazložen u Predgovoru (Karadžić 1818: ix–xi) uz zaključak “da će svaki pametan čovek priznati, da se Srpski jezik Slavenskom ortografijom ne može pisati.” (Karadžić 1818: v). Naravno, argumenti koje Karadžić navodi o potrebi podudarnosti fonološkog i grafijskog sistema nisu nešto što je očigledno – ogroman broj jezika u svijetu nema te podudarnosti, uključujući tu i neke slovenske jezike, pa najnormalnije zadovoljavaju sve one potrebe kojima služe. Mikromanevar je prvenstveno u funkciji utjelovljivanja sopstvenog autoriteta, ali, ponovo, kao rezultantu ima odvajanje od slavjanoserbske tradicije.

Predgovor Rječniku i inače je u sličnoj funkciji. U osnovi, autor uspostavlja svoj autoritet na osnovu tvrdnje o potrebi jedinstva govornog i pisanog jezika, a ovo jedinstvo motiviše se nadalje imperativom jedinstva naroda. Direktna rezultanta takvog stava je afirmacija nove buržoaske klase i određena klasna nivelizacija, ali je isto tako, da li slučajna ili namjerna posljedica, i odvajanje od slovenske tradicije, na liniji austroslavizma. Ovo se vidi iz sljedeća tri citata u predgovoru:

“Već ima blizu iljada godina kako Srblji imaju svoja slova i pismo, a do danas još ni u kakvoj knjizi nemaju pravoga svog jezika!” (Karadžić 1818: iii)

“Ni jednom spisatelju nije palo na um, da barem za sebe postavi kakvagođ pravila u jeziku, i nji da se drži, nego je pisao svaki po svojoj volji (kako mu se kad navr pera desilo); tako, kao da naš jezik (osim sviju jezika na ovom svijetu) nikakvi pravila nema!” (Karadžić 1818: v)

“Ponajviše naši književnika i veće gospode Srpske po Mađarskoj kažu, da je Slavenski jezik (što imamo danas na njemu bibliju i ostale crkvene knjige) pravi Srpski jezik, a ovaj, što njim govori narod (i oni), da je samo svinjarski i govedarski jezik i da je pokvaren od prvoga.” (Karadžić 1818: v)

Ovakva strategija provlači se i kroz rječničke definicije. Tako, na primjer, pod odrednicom škola, koja u stilu romantičarske leksikografije sadrži obimne enciklopedijske informacije, stoji, između ostaloga, i ovo:

“A u Srijemu, u Bačkoj i u Banatu, ima sad u svakom selu škola, i učiteljima svuda plaća opština; ali se nauke slabo razlikuju od onije u Srbiji: i ovđe još uče đeca čitati iz slavenskoga časlovca i iz psaltira (koje ne razumiju svi ni direktori, a kamo li učitelji i đaci); i to je i ovđe još (gotovo) sva Srpska knjiga.” (Karadžić 1818: 920)

Element rječničke mikrostrukture koji je bio otvoreno i direktno austroslavistički jesu njemački i latinski ekvivalenti. Čisto teorijski, ako je postojala potreba da se zamijeni slovenska tradicija, onda bi bilo logično da ti ekvivalenti budu slavjanoserbski. Time što su ekvivalenti bili na njemačkom i latinskom, rječnik se direktno uklopio u austroslavističku tradiciju i time da je srpsku građu preporučio austrijskom kulturnom krugu i time da je Srbima stvorio most prema tom kulturnom krugu. Ovo je bila i najprepoznatljivija Kopitarova intervencija u tekst rječnika, što potvrđuje i sam Karadžić u Predgovoru: “Što se tiče ovđe Njemačkoga i Latinskog jezika, o tom sam radio sa G. Kopitarom, ć.k. dvorskim bibliotekarom.” (Karadžić 1818: viii). I gramatičke etikete daju se latinskim skraćenicama, npr. f., m., n., v., pf., impf. itd., mada u ovom slučaju to može značiti opšteprihvaćenu konvenciju prije nego austroslavistički manevar.

Zaključci

Vraćajući se pitanjima s početka ovog teksta, možemo reći da je i obrada, ne samo sadržaj rječnika, uvijek ukotvljena u svojoj sociokulturnoj poci, da su elementi u toj kulturno relativnoj obradi raznovrsni, ali da su jedni izrazitiji od drugih u konkretnim slučajevima. Kako istorijski pregled južnoslovenskih leksikografskih tradicija, tako i analiza pojedinačnog slučaja Karadžićevog rječnika, pokazuju da je rječnik mjesto komunikacije leksikografa i njegovog/njenog okruženja. Model koji se predlaže za izučavanje te komunikacije podrazumijeva analizu društvenih faktora, zahvaćenih elemenata rječnika te leksikografovih strategija. Primjeri ova tri skupa analiziranih podataka dati su na osnovu istorije južnoslovenskih leksikografskih tradicija. Analiza pojedinačnog slučaja pozabavila se onda time kako se u slučaju jednog rječnika društveni činioци pretaču u leksikografske strategije, pa rječnik postaje ferment društvenih promjena. Ono što predloženi model pokazuje jeste kompleksnost pojava koje ulaze u domen komunikacije rječnika sa svojim sociokulturnim okruženjem, ali i mogućnost da se izdvoje najizrazitiji elementi u toj komunikaciji, gdje ideološki i drugi činioци idu od društva prema rječniku da bi se u vidu leksikografskih strategija (najčešće utjelovljivanja sopstvenog autoriteta i nacionalnog jedinstva) vratili nazad u društvo. Predloženi model samo je prvi korak u razmatranju ovih kompleksnih pojava – autor planira dalja istraživanja u tom pravcu koja bi trebalo da rezultiraju monografijom o ovoj temi. Ta monografija trebalo bi da odgovori na treće pitanje postavljeno na početku – o svrsishodnosti predloženog modela (početna istraživanja ukazuju na to da bi odgovor mogao biti potvrđan).

Bibliografija

- Bellosztenecs, Joannes (1740): *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium, select. synonymis, phraseologiis, verb. construct, metaphoris, adagiis. et nunc primum peculiariter Illyriorum commodo apertum*, Johannes Baptista Weitz, Zagreb.
- Benson, Morton (1998): *Standard English-SerboCroatian, SerboCroatian-English Dictionary. A Dictionary of Bosnian, Croatian, and Serbian Standards*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bonazza, Sergio (1988): “Vuk Stef. Karadžić und der Austroslavismus”, *Europa orientalis* 7, 361–371.
- Brodnjak, Vladimir (1991): *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, Školske novine, Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1969): *Rječnik jezika ili jezik rječnika*, Kultura, Zagreb.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity Without Groups*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Butler, Thomas (1969): “Jernej Kopitar’s Role in the Serbian Language Controversy”, *The Slavic and East European Journal* 13/4 (Winter, 1969), 479–488.
- Čipra, Franjo, Klaić, Bratoljub i dr. (1944): *Hrvatski pravopis*, Naklada odjela Hrvatske državne tiskare, Zagreb.
- Della Bella, Ardelio (1785): *Dizionario italiano-latino-illirico*, Ragusa.
- Dimitrovski, Todor, Korubin, Blagoja, Stamatovski, Trajko (1961–1966): *Rečnik na makedonskiot jazik so srpskohrvatskite tolkuva-nja*, Institut Krste Misirkov, Skopje.
- Dobrašinović, Golub (1980): *Kopitar i Vuk*, Vukov sabor, Tršić.
- Grčević, Mario (2009): “Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme”, *Filologija* 53, 1–53.
- Grujić, Branislav (1959): *Rečnik englesko-srpskohrvatski i srpskohrvatsko-engleski sa kratkom gramatikom engleskog jezika*, Stožer, Belgrade.

- Habdelić, Juraj (1670): *Dictionarium Croatico-Latinum. Dictionar, ili Reči slovenske z vekšega vkup zebrane, v red postavljene i diačkemi zlahkotene*, Graz.
- Halilović, Senahid, Palić, Ismail, Šehović, Amela (2010): *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Hanks, Patrick (2013): *Lexical Analysis. Norms and Exploitations*, MIT Press, Cambridge.
- Huemer, Michael (2013): *The Problem of Political Authority: An Examination of the Right to Coerce and the Duty to Obey*, Palgrave Macmillan, New York.
- Ivić, Pavle (1981): “Kopitarov uticaj na Vuka Karadžića i razvoj Vukovih stavova”, *Slavistična revija* 29/2, Ljubljana, 149–157
- Ivić, Pavle (1998): *Pregled istorije srpskog jezika. Celokupna dela, knjiga 8*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojadinovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Jahić, Dževad (1999): *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo.
- Jonke, Ljudevit, Stevanović, Mihailo (ur.) (1967–1976): *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb.
- Karadžić, Vuk Stefanović (1818): *Srpski rječnik*, Jermenski manastir, Beč.
- Karadžić, Vuk Stefanović (1852): *Srpski rječnik*, Jermenski manastir, Beč.
- Klaić, Bratoljub (1951): *Rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zora, Zagreb.
- Kohn, Hans (1960): *Pan-Slavism. Its History and Ideology*, Second revised edition, Vintage books, New York.
- Kordić, Snježana (2010): *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.
- Kropej, Monika (2013): “The Cooperation of Grimm Brothers, Jernej Kopitar and Vuk Karadžić”, *Studia mythologica slavistica* XVI, 215–231.

- Mešanović-Meša, Emina (2012): “Rječnici bosanskog jezika”, u: Baotić, Josip i dr. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*, Slavistički komitet, Sarajevo, 35–45.
- Micaglia, Jacobus (1649–51): *Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice et Latine redduntur. Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgovarju se rječi slovinske latinski i diački*, Serafini, Lauratium.
- Moritsch, Andreas (Hrgs.) (1996): *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, Böhlau, Wien.
- Moskovičević, Miloš (1966): *Rečnik savremenog srpskohrvatskog jezika s jezičkim savetnikom*, Tehnička knjiga – Nolit, Beograd.
- Nikolić, Nenad (2007): “Polemika Vuka i Vidakovića – rat kultura”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* LV/3, Novi Sad, 477–510.
- Pešikan, Mitar (1970): *Naš književni jezik na sto godina poslije Vuka*, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije, Beograd.
- Pogačnik, Jože (1978): *Bartholomäus Kopitar. Leben und Werk*, Rudolf Trofenik, München.
- Popović, Miodrag (1964): *Vuk Stef. Karadžić*, Nolit, Beograd.
- Popović, Miodrag (1981): *Jota*, Vukova zadužbina – Rad, Tršić – Beograd.
- Ristić, Svetomir, Kangrga, Jovan (1936): *Enciklopedijski nemačko-srpskohrvatski rečnik sa srpskofonetičnom oznakom izgovora književnoga nemačkoga*, Ćuković, Beograd.
- Savić, Svenka (2009): “Uputstvo za standardizaciju rodno osetljivog jezika”, u: *Integritet naučne misli, Njegoševi dani 1*, Filozofski fakultet, Nikšić, 301–320.
- Selimović, Meša (1967): *Za i protiv Vuka*, BIGZ, Beograd.
- Šipka, Danko (2000): *A Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries*, Dunwoody Press, Springfield, VA.
- Šipka, Danko (2019): *Lexical Layers of Identity*, Cambridge University Press, Cambridge.

Uskufi, Muhamed Hevaji (1631): “Makbuli-‘Arif. manuscript, anotirano izdanje koje je priredio Alija Nametak”, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 29, 1968, 231–280.

Verantius (Vrančić), Faustus (1595): *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae cum vocabulis Dalmaticis quae Ungari sibi usurparunt*, Moretto, Venice.

Vodopivec, Peter (1988): “Jernej Kopitar entre l’Autriche, Vuk et les Slovènes”, u: Toma, P–L. (ur.) *Vuk Stef. Karadžić. Actes du Colloque international tenu à la Sorbonne les 5 et 6 octobre 1987*, Université de Paris – Sorbonne, Paris, 99–104.

Voltiggi (Voltić), Josip (1803): *Ricsoslovník illiricskoga, italianskoga i nimacskoga jezika, s jednom pridpostavljenom grammatikom ili primenstvom. Illyrisch-italienisch und deutsches Wörtre-buch und Grammatik*, Kurtzbeck, Vienna.

Yong, Heming Peng, Jing (2007): *Bilingual Lexicography from a Communicative Perspective*, John Benjamins, Amsterdam.

FROM SOCIETY TO LEXICOGRAPHY AND BACK: DICTIONARIES AS IDEOLOGICAL MANEUVERS

Abstract: The present paper proposes an epistemological construct to study dictionaries in their socio-historical context. The construct is rooted in the communicative model of lexicography. It is being exemplified on the analysis of societal factors, dictionary components, and lexicographic strategies in South Slavic historical lexicography. Additionally, the construct is applied to the case study of the 1818 *Serbian Dictionary* by Vuk Stefanović Karadžić, which contained strong ideological background.

Key words: lexicography, ideology, South-Slavic dictionaries, sociolinguistics, dictionaries and society

Izjava autora o nepostojanju sukoba interesa i poštivanju općih etičkih kodeksa:

Autor potvrđuje da ne postoji nikakav stvarni ili mogući sukob interesa vezan za ovaj tekst te da je tekst napisan u skladu s etičkim kodeksima prema preporukama COPE (Comitee of Publishing Ethics).